

19. Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). – 1942. – 29 травня.
20. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 27 серпня.
21. Українська думка (Черкаси). – 1942. – 8 серпня.
22. ЦДАВО України. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.243а. – 144 арк.
23. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 2 серпня.
24. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 8 жовтня.
25. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942 р. – 10 вересня.
26. Нове українське слово (Київ). – 1943. – 26 січня.
27. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 23 травня.
28. Дзвін волі (Біла Церква). – 1943 р. – 25 липня.
29. ЦДАВО України. – Ф. КМФ–8. – Оп.1. – Спр.223. – 3 арк.
30. Українська думка (Черкаси). – 1941. – 11 листопада.

References

1. Hinda V. V. Osvita v roky nimetskoj okupatsii u heneralnomu okruzi «Zhytomyr» (1941–1944 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / V. V. Hinda. – Cherkasy, 2007. – 223 s.
2. Zabolotna T. Zhyttia ta pobut miskoho naselennia naperedodni ta v roky okupatsii (1941–1944 rr.) / T. Zabolotna // Ukraina v druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy: u 2–kh kn. Kn.2 / Nats. akad. nauk Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. – Kyiv: Naukova dumka, 2011. – Kn.2. – S.7–44.
3. Stelnykovych S. V. Zhytomyrsko–Vinnytskiy rehion v umovakh natsytskoi okupatsii (1941–1944 rr.) / S. V. Stelnykovych. – Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok, 2015. – 592 s.
4. Stelnykovych S. Medychno obsluhovuvannia na terytorii heneralnoho okruhu Zhytomyr (druga polovyna 1941 – pochatok 1944 rr.) / S. Stelnykovych // Volynski istorychni zapysky: zb. nauk. prats. – Zhytomyr: Vyd–vo ZhDU im. I. Franka, 2013. – T.11. – S.5–12.
5. Nove ukrainske slovo (Kyiv). – 1943. – 9 liutoho.
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vsyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). – F.342. – Op.14. – Spr.373. – 72 ark.
7. Visti dlia ukrainayk selian. – 1942. – 15 zhovtnia.
8. Dnipropetrovska hazeta (Dnipropetrovsk). – 1942. – 17 sichnia.
9. TsDAVO Ukrainy. – F.3206. – Op.2. – Spr.231. – 50 ark.
10. Dnipropetrovska hazeta (Dnipropetrovsk). – 1942. – 7 liutoho.
11. Mariupolska hazeta (Mariupol). – 1942. – 19 bereznia.
12. Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl. – F.R–5013. – Op.2. – Spr.13745. – 162 ark.
13. Holos Volyni (Zhytomyr). – 1942. – 17 zhovtnia.
14. Dziarzhayni arkhiv Homelskai voblastsi. – F.R–1846. – Op.1. – Spr.3. – 72 ark.
15. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 22 lypnia.
16. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 17 veresnia.
17. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 20 serpnia.
18. Ukrainska dumka (Cherkasy). – 1942. – 13 chervnia.
19. Dnipropetrovska hazeta (Dnipropetrovsk). – 1942. – 29 travnia.
20. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 27 serpnia.
21. Ukrainska dumka (Cherkasy). – 1942. – 8 serpnia.
22. TsDAVO Ukrainy. – F.4620. – Op.3. – Spr.243a. – 144 ark.
23. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 2 serpnia.
24. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 8 zhovtnia.
25. Vinnytski visti (Vinnytsia). – 1942 r. – 10 veresnia.
26. Nove ukrainske slovo (Kyiv). – 1943. – 26 sichnia.
27. Nova doba (Berdychiv). – 1942. – 23 travnia.
28. Dzvyn voli (Bila Tserkva). – 1943 r. – 25 lypnia.
29. TsDAVO Ukrainy. – F. KMF–8. – Op.1. – Spr.223. – 3 ark.
30. Ukrainska dumka (Cherkasy). – 1941. – 11 lystopada.

Kytsak B. V., postgraduate student of History of Ukraine Department of History Faculty of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine, Zhytomyr), kitsak_bogdan@mail.ru

Occupation system of preparing medical staff in Reichskommissariat «Ukraine» in 1941–1943

The questions of functioning of the training system of medical staff on the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» during 1941–1943. Revealed the problems that faced the occupation authorities on restoring the system medical schools. An important factor for the Soviet authorities was the evacuation of the facilities and medical staff, which led to extremely difficult conditions in health care system at the beginning of the occupation by the Nazis in the region. For solving the shortage of qualified doctors, the German administration restored medical schools, professional schools and initiated short-term courses for doctors. However, under the conditions of constant changes at the battlefield the problem of shortage of medical staff in the health care system of the Reich Commissariat «Ukraine» failed to solve.

Keywords: doctor; war; health care system; medical staff; occupation; the Nazi administration; Reichskommissariat «Ukraine».

Кицак Б. В., аспирант кафедры истории Украины исторического факультета, Житомирский государственный университет им. Ивана Франко (Украина, Житомир), kitsak_bogdan@mail.ru

Оккупационная система подготовки медицинских кадров в Райхскомисариате «Украина» в 1941–1943 гг.

Рассмотрены вопросы функционирования системы подготовки медицинских работников на территории Райхскомисариата «Украина» в течение 1941–1943 гг. Указано на проблемы, которые существовали перед оккупационными властями при восстановлении системы медицинских учебных заведений. Важным фактором было осуществление советской властью эвакуации средств и персонала медицинской отрасли, что привело к чрезвычайно сложным условиям в здравоохранении в начале оккупации нацистами данного региона. Для решения проблемы нехватки квалифицированных врачей немецкая администрация восстанавливала медицинские учебные заведения, профессиональные школы и вводила краткосрочные курсы для врачей. Однако в условиях постоянных изменений на фронте полностью решить вопрос нехватки медицинских работников для системы здравоохранения Райхскомисариата «Украина» так и не удалось.

Ключевые слова: врач; война; здравоохранение; медперсонал; оккупация; нацистская администрация; Райхскомисариат «Украина».

***

УДК 94(477.8):355.27«1939/1945»

Куриляк О. В.,
аспірант, Інститут історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), casey4627@gmail.com

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МОБІЛІЗАЦІЙ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто документи, що регулювали процес призову до лав Червоної армії на звільнених територіях України впродовж 1943–1944 рр. Встановлено, що з початком звільнення Лівобережної України в 1943 р. пріоритет у мобілізаційній роботі було надано діючій армії. Поруч з цим було встановлено порядок призову різних категорій громадян. На практиці ж, проведення мобілізації привело до численних порушень, наслідком чого стало використання цюю мобілізованого і ненавченого поповнення у наступальних боях.

Якщо на території Лівобережної України питання призову в армію місцевого населення не брались під сумнів, то в Західній Україні воно перетворилося на проблему. Лише після звернень ряду військових та партійних діячів до Й. Сталіна мобілізацію було вирішено проводити на загальних підставах. На додачу до цього, протягом 1944 р. було видано декілька додаткових постанов ДКО про мобілізацію в західноукраїнському регіоні різних вікових категорій та ряд розпоряджень Головного політичного управління РСЧА про посилену агітаційну роботу із новим поповненням.

Ключові слова: мобілізація, армія, Західна Україна.

(Продовження. Початок вип.112)

9 лютого 1942 р. Ставкою ВГК було видано наказ №089 «Про призов в Червону армію громадян, які проживають на звільнених від окупації територіях», що став ключовим у проведенні мобілізацій в Україні в 1943 р. Він надавав право військовим радам діючих армій самостійно поповнювати свої частини населенням із визволених територій. Призову підлягали особи від 17 до 45 років. Для реалізації цього наказу в арміях мали бути сформовані запасні полки, які мали здійснювати відсів, призов та бойову підготовку даних контингентів. У відповідності до наказу таке рішення було прийняте у зв'язку тим, що підготовлене поповнення для діючої армії через транспортні труднощі часто затримувалось і несвоєчасно прибувало в армію [11, с. 88–89].

На перший погляд наказ Ставки ВГК №089 виглядає доволі «ліберальним» нововведенням, адже ще донедавна у своїх промовах й наказах Й. Сталін засуджував людей, які залишилися на окупованій території, військовополонених називав «дезертирами», родини яких підлягали репресіям.

Тепер ці люди мали можливість вільно легалізуватися, потрапити до лав Червоної армії, відзначитись, отримати нагороди. Певним аргументом для такої думки є директива Ставки ВГК №46015 від 29 січня 1943 р. [4, с. 88]. У ній йшлося про те, що після перемоги під Сталінградом, в очікуванні наступальних боїв, командувачам військ Південно–Західного, Південного та Північно–Кавказького фронтів з лютого 1943 р. необхідно розпочати виведення до резерву фронтів стрілецьких дивізій та стрілецьких бригад для доукомплектування й відпочинку. У якості ж людського поповнення цих частин командувачам фронтів необхідно було використати чоловіче населення, мобілізоване з місцевих звільнених територій та маршове поповнення, що направлялось фронтам з тилу за планами Головупрформу. Таким чином, за цією директивою щойно звільнене поповнення нарівні з маршовим поповненням мало проходити навчання та вливатися до складу діючої армії у тилу фронтів – за сотню кілометрів від лінії фронту [5, с. 307].

Проте усі «ліберальні», на перший погляд, нововведення нівельувалися безвідповідальним, безжалним використанням місцевого поповнення у наступальних боях, що, між іншим, було й виявом підозрливості та недовіри влади стосовно осіб, які перебували на окупованій території. У першу чергу, це позначилося на змінених правилах мобілізації, навчання та використання на фронті призовників та військовозобов'язаних, які раніше не призивались до РСЧА, а особливо на правилах мобілізації, найбільш підозрлиго на думку радянського керівництва контингенту – колишніх радянських військовополонених та оточенців [5, с. 307].

На початку січня 1943 р., відповідно до наказу Ставки ВГК №089, Головупрформом Червоної армії була розроблена і розіслана військовим радам фронтів «Інструкція про порядок проведення призову військовозобов'язаних і призовників на визволених від німецької окупації територіях». За нею відразу ж після звільнення населених пунктів уповноважені від запасних армійських полків, а в міру відновлення районних військкоматів повинні були проводити оповіщення про мобілізацію із зазначенням часу, пункту та місця збору. На пункті збору облік повинні були вести призовні комісії у складі: уповноваженого від РВК або від запасного полку, заступника міського райвиконкому чи голови сільради, представника міського, обласного, районного відділів НКВС та двох лікарів. У разі відсутності представників радянської влади військові ради армій мали право створювати призовні комісії своїм розпорядженням з включенням до їхнього складу політпрацівників та представників особливого відділу міліції [5, с. 308].

Під час явки на збірний пункт мобілізовані повинні були мати при собі паспорт, військовий квиток або інші документи, що засвідчували б їхню особу та приналежність до військової служби. Також необхідно було мати кружку, ложку, білизну, міцне шкіряне взуття й харчі на час слідування походом від району мобілізації до запасних полків. Відсутність паспорта або військового документа від явки на мобілізаційний пункт не звільняла.

На всіх щойно мобілізованих на збірному пункті складалися списки в двох примірниках із зазначенням прізвища, імені, по–батькові, року та місця народження, національності, партійності, членства ВЛКСМ, спеціальності й місця роботи до та в період окупації,

адреси рідних. Також вносилися дані про військове звання та військову спеціальність запасу, в якому військкоматі призовник перебував на обліку до окупації, місце проживання та адреса в момент мобілізації, дані про попередній призов, про участь під час окупації у партизанському русі. Один примірник списку повинен був залишатися у міській або сільській раді за місцем проживання, а другий – передаватися до штабу запасного полку. Усі відомості, занесені у списки, перевірялися за документами та шляхом опитування свідків. Паспорти, військові квитки, приписні свідоцтва та інші військові документи щойно мобілізованих забирали, натомість перевірному видавалися червоноармійські книжки [5, с. 308].

Призову в армію не підлягали такі категорії: голови виконкомів, секретарі райкомів ВКП(б), голови сільрад, колгоспів, начальники політвідділів та інженери–механіки радгоспів, директори і старші механіки машинно–тракторних станцій і майстерень, завідувачі фермами, зоотехніки, агрономи, лікарі та висококваліфіковані працівники сільського господарства. Усім їм надавалося відтермінування від призову. Також з грудня 1943 р. в армію не призивалися особи духовного звання.

Зі збірних пунктів мобілізовані командами повинні були направлятися до армійських запасних стрілецьких полків (АЗСП), де після медичного огляду, санітарної обробки і розподілу по підрозділах полків, з урахуванням роду військ і спеціальності кожного, з ними одразу мали проводити бойову підготовку. Тривалість навчання становила 15 діб. Таким був загальний офіційний порядок проведення мобілізації військовозобов'язаних, які раніше не служили в діючій армії. Майже без змін він проіснував до кінця війни [5, с. 308].

Разом з військовозобов'язаними зі звільнених територій, що вперше призивались до лав РСЧА, чекали на свій повторний призов і оточенці, військовополонені, дезертири та інші категорії громадян. Даний контингент вже з перших місяців радянсько–німецької війни мобілізувався військовими органами при тісній взаємодії з органами НКВС. У 1941 р. військових, які вийшли з оточення, спрямовували на пункти збору при загороджувальних загонах, де вони проходили 1–2–денну перевірку й передавалися до пунктів формування військових частин або у розпорядження військових комендатур [5, с. 309]. 27 грудня 1941 р. ДКО видав постанову №1069сс, згідно якої в межах армійського тилу створювалися збірно–пересильні пункти, куди повинні були спрямовуватись колишні оточенці та військовополонені. Далі вони мали проходити фільтрацію у спеціальних таборах НКВС. Ті, по відношенню до кого після перевірки не було встановлено компрометуючих фактів, передавалися військовим комісаріатам [6, арк. 179]. 21 січня 1943 р. ДКО видав постанову №2779сс, за якою дещо спрощував процедуру перевірки колишніх оточенців та військовополонених. Тепер їх фільтрація проходила безпосередньо на армійських та фронтових збірно–пересильних пунктах. А далі їх відправляли на фронт [7, арк. 1].

З розгортанням наступальних дій процес перевірки військовополонених усе більш формалізувався. Натомість жорсткішими ставали засоби використання даного контингенту на фронті. Відповідно до наказу начальника Головного управління формування й

комплектування Червоної армії Ю. Щаденка №97/ш від 10 березня 1943 р.: «Усіх військовослужбовців, які свого часу без опору здалися противникові у полон або дезертирували з лав Червоної армії й залишалися за місцем проживання на території, тимчасово окупованій німцями, або опинилися оточеними у місцях свого проживання, залишилися вдома й не прагнули виходу до частин Червоної армії, після швидкої перевірки терміново направлялись до штрафних частин. Порядок та місце перевірки стосовно рядового та молодшого командного складу встановлюється розпорядженням військової ради армії. Стосовного середнього та вищого командного складу – розпорядженням військових рад фронтів. До спеціальних таборів НКВС направляти лише тих осіб, які мають серйозні дані для того, аби підозрювати їх у антирадянській діяльності». Якщо колишній радянський військовослужбовець, перебуваючи на окупованій території, не співпрацював з окупаційною владою, він направлявся в штрафну роту на один місяць. Ті, хто були при німцях старостами, поліцейськими, або співробітничали з ворогами в інший спосіб, отримували по два місяці служби [5, с. 310].

Слідом за рядовими–штрафниками колишні військовополонені середнього та вищого командного складу також ставали бійцями дисциплінарних частин – штурмових батальйонів. Згідно з наказом наркома оборони № Орг / 2 / 1348 від 1 серпня 1943 р. командно–начальницькому складу Червоної армії, що опинився серед оточенців, перебував на окупованій території та не брав участі в партизанських загонах, надавалася можливість зі зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині. З даного контингенту формувались штурмові стрілецькі батальйони для використання разом зі штрафними частинами «на найбільш активних ділянках фронту». Термін перебування в штурмових частинах становив два місяці участі у боях або до нагородження за виявлену у бою звитягу чи до першого поранення. Після них особовий склад, за наявності хороших атестацій, міг бути призначений у польові війська на відповідні посади командно–начальницького складу [5, с. 310–311].

Незважаючи на значно змінені правила військового призову, запроваджені на звільнених територіях, з першого дня його проведення відбувались серйозні порушення. Швидше правилом, ніж винятком із правил, стало використання шойно мобілізованих, погано озброєних і невідготовлених у військовому плані людей у найближчих боях, минаючи армійські запасні полки, а також практика мобілізацій поповнення військовими частинами, дивізіями та навіть полками без урахування будь–яких інструкцій. Якщо на початку звільнення України, коли бої відбувались з перемінним успіхом й доволі часто ситуація на фронті вимагала оперативного реагування, негайне використання шойно мобілізованих подекуди було вимушеним заходом, то з часом це стало невід’ємною частиною планування та виконання стратегічних операцій [5, с. 311].

У складеній з приводу порушень у проведенні діючою армією мобілізації директиві начальника Головного управління формування й комплектування Червоної армії № М / 1 / 1562 від 4.11.1943 р. зазначалося: «У практиці проведення мобілізації військовозобов’язаних військовими частинами фронтів та армій на території, визволеній від німецької окупації, мали місце ряд порушень, зокрема:

1) військові з’єднання й окремі частини під час визволення від німецьких окупантів територій проводять на ходу зарахування військовозобов’язаних до складу своїх частин без складання іменних списків, не залишаючи жодних даних про людей у сільрадах. У результаті цих поспішних дій військкомати на місцях до сих пір не можуть розібратися, хто був призваний на військову службу до РСЧА, а кого з них вважати забраним німцями;

2) медична перевірка при такому поспіху мобілізації військовозобов’язаних, як правило, не проводиться, внаслідок чого в армію потрапляють військовозобов’язані, не придатні до військової служби, а також із заразними хворобами;

3) призивались в армію спеціалісти й кваліфіковані робітники народного господарства, які підлягають бронюванню;

4) прийом і зарахування на укомплектування військових частин мобілізованими військовозобов’язаними відбувався в окремих випадках не організовано. Траплялося, що в бій ішли зовсім не навчені військовій справі, не обмундировані;

5) політичний відбір мобілізованих належним чином не проводиться, тому це не позбавляє можливості потрапляння до РСЧА зрадників та шпигунів» [5, с. 311–312].

Для усунення зазначених недоліків із листопада 1943 р. Ставкою ВГК було прийняте рішення: мобілізацію військовими частинами діючої армії дозволити проводити лише в районах бойових дій у зоні близько 50 км від лінії фронту. За її межами – територія військових комісаріатів, куди повинні були передаватися списки на всіх мобілізованих. Також армії дозволялося мобілізовувати військовозобов’язаних до 50–річного віку, але лише придатних для стройової служби в армії. Призовники 1925 р. н. та 1926 р. н. направлялися через військкомати до запасних частин військових округів [5, с. 312].

Призов останніх був оголошений постановою ДКО №4322сс 13 жовтня 1943 р. Згідно неї, в армію брали усіх, за виключенням тих, хто працював на підприємств оборонних та промислових наркоматів маючи при цьому кваліфікацію 3 розряду і вище. Також призову не підлягали особи ряду місцевих національностей: узбецької, таджицької, туркменської та ін. [8, арк. 1]. Як і під час мобілізації осіб 1925 р. н. частина спрямовувалась на заміну навченого рядового і сержантського складу фронтів, що вибував в діючу армію. Відповідно у війська Далекосхідного фронту мало бути направлено 100 000 призовників, у війська Забайкальського фронту – 35 000, у війська Закавказького фронту – 30 000 та у війська ППО – 30 000. Решта призовників 1926 р. н. мала бути направлена у запасні, навчальні частини та спецшколи. Там вони мали пройти піврічне навчання і лише тоді відправлялись на фронт. Їх дострокове використання категорично заборонялось [8, арк. 2].

На практиці ж накази про направлення призовників у тил на навчання, як правило не виконувались. Під час перевірки окремих фронтів командуванням Головоупформу було встановлено, що на 10 жовтня 1943 р. Центральний фронт мобілізував і використав на своїй території 2 тис. призовників 1926 р. н., а Південно–Західний фронт – 7 тис. чол. У зв’язку з цим, у війська був направлений додатковий лист, в якому, зокрема, суворо заборонялося використовувати призовників 1926 р. н.

для комплектування частин діючої армії раніше, ніж вони пройдуть 6–місячний термін навчання. Проте спроби взяти процес армійських мобілізацій під контроль залишалися на папері. Жодних санкцій за невиконання правил призову введено не було [5, с. 312–313].

Таким чином, впродовж 1943 р. в ході проведення мобілізацій на звільнених територіях України були внесені суттєві зміни у питання призовної політики. Пріоритет у питанні мобілізації було надано діючій армії, відповідно до чого було встановлено новий порядок проведення призову через армійські призовні комісії. Процес мобілізації колишніх військовополонених та оточенців було спрощено. Поруч з цим сформовані правила мобілізаційної політики не виконувались і спроби вищого військового керівництва виправити цю ситуацію не дали результатів.

На початку 1944 р. Червона армія була вже на колишньому радянсько–польському кордоні. Проблема мобілізації в Західній Україні залишалася відкритою, адже її населення, на думку радянського керівництва, було недостатньо лояльне до радянської влади [5, с. 314]. Так, ще 12 липня 1941 р. з'явився спільний наказ Народного комісара оборони та Начальника Головного політичного управління РСЧА №090, в якому зазначалось, що серед призваних із Західної України, Західної Білорусії, Молдови, Буковини та Прибалтики є значна кількість зрадників. Як наслідок, у документі прозвучала вимога «очистити всі частини» від цих людей [12, с. 50]. А згідно «Вказівки Головного ПУ РСЧА по відбору танкових екіпажів» від 12 серпня 1941 р., призваних із Західних областей України і Білорусії, Прибалтики, Бессарабії та Північної Буковини, заборонялось включати у склад бойових танкових екіпажів [12, с. 61]. Окрім цього в 1941 р. мобілізаційна кампанія в Західній Україні майже повністю була зірвана. На думку, І. Муковського та О. Лисенка це було пов'язано із швидким просуванням німецьких військ на зростанням впливом ідей ОУН серед місцевого населення [3, с. 40].

Два вищенаведені фактори змусили радянське військово керівництво на початку 1944 р. поставити собі питання: а чи варто взагалі тут проводити мобілізацію. З цим до М. Хрущова звернувся командувач 1–го Українського фронту, генерал М. Ватутін [2, с. 130]. Інформуючи 17 січня Й. Сталіна про свою поїздку на фронт, перший секретар ЦК КП(б)У зазначив: «...тов. Ватутін та інші військові ставили питання – як діяти у районах Західної України у питанні мобілізації у Червону Армію осіб призовного віку. Познайомившись на місці із настроями народу і на мітингу і в бесідах, я прийшов до висновку, що цих людей потрібно призивати у Червону Армію і навіть на загальних підставах, як у східних областях України, але більш ретельно потрібно відбирати та відсіювати ненадійних, а також агентуру, яку безумовно будуть намагатися засилати до нас німці через цих оунівців, через бандерівців та бульбівців. Я вважаю, що ці люди будуть непогано воювати проти німців...» [15, арк. 4].

18 січня з цим же питанням до Й. Сталіна звернувся начальник Головупрформу Смородинов: «У зв'язку зі звільненням від німецької окупації районів Західної України і Західної Білорусії просимо вказівки про порядок призову та використання радянських громадян вказаних районів. Вважаємо доцільним: 1. У звільненнях

від німецької окупації районах Західної України і Західної Білорусії мобілізацію військовозобов'язаних проводити на загальних підставах. 2. Мобілізованих військовозобов'язаних спрямовувати – поляків у запасний полк Польського корпусу, а українців та білорусів у запасні частини військових округів...» [10, арк. 29].

25 січня 1944 р. Й. Сталін підписав постанову ДКО «Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецької окупації районах Західної України і Західної Білорусії». Перший пункт постанови передбачав проведення мобілізації у західноукраїнському регіоні на загальних підставах. У документі зазначалося, що мобілізованих українців для навчання спрямовували у м. Київ у 21 запасну стрілецьку бригаду. Поляків же передбачалось направити у запасний полк Польського корпусу, який з метою наближення до районів комплектування мав бути передислокований у м. Суми [10, арк. 28].

Проте проведення призову в лави РСЧА в західноукраїнському регіоні наштовхнулось на відчутний опір націоналістичного підпілля. «Націоналісти усіма способами намагаються зірвати мобілізацію» [14, арк. 65], – інформував секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма М. Хрущова. А секретар Волинського обкому КП(б)У Слонь зазначав, що «особливий спротив призову чинили оунівці» [14, арк. 131]. Як наслідок, перший з них 5 березня висунув пропозицію: «...провести поголовну мобілізацію чоловічого населення від 17 до 50 років у області та відправити подаль у тил східних областей, де розсортувати їх – частину в армію, а частину у робітничі або будівельні батальйони» [14, арк. 66].

Цю ініціативу підтримав М. Хрущов, інформуючи Й. Сталіна «Про становище у Рівненській та Волинській областях УРСР»: «Щоб позбавити націоналістів можливості вербувати чи то добровільно, чи то примусово учасників своїх банд, потрібно провести мобілізацію усього чоловічого населення призовного віку» [13, арк. 17]. М. Хрущов також повідомив, що вже дав вказівку командуючому Київським військовим округом (КВО) про першочергову мобілізацію призовників до 30 років «як найбільш активної частини чоловічого населення». Він також інформував Москву, що, оскільки з цим завданням самому КВО впоратися буде важко, він домовився з маршалом Г. Жуковим про співучасть у цій кампанії відділів комплектування армії та фронту [1, с. 34]. Пропозиції В. Бегми і М. Хрущова лягли в основу проекту постанови ДКО під назвою «Про спеціальні заходи по Західним областям України». Тотальна мобілізація у звільнених районах Рівненської та Волинської областей мала бути завершена до 20 березня. Всі мобілізовані підлягали фільтрації у тилових округах, після якої частину направляли у бойові підрозділи, а решту використовували у тилу [13, арк. 20].

23 березня 1944 р. була затверджена директива Головного ПУ РСЧА «Про організацію виховної роботи серед воїнів, призваних із західних районів України». Причиною виділення цієї категорії військовослужбовців в особливий розряд директива називала те, що вони лише півтора року жили в умовах радянської влади, а після того перебували на зайнятій ворогом землі «під дією посиленої ворожої пропаганди, як з боку німецьких загарбників, так із боку місцевих буржуазно–націоналістичних елементів» [1, с. 41]. Відповідно вся агітаційно–пропагандистська

робота серед призваних спрямовувалась на те, щоб «витравити із свідомості бійців сліди гітлерівського та буржуазно-націоналістичного наклепу та агітаційних вигадок про радянський лад» [12, с. 246]. Реалізація цього на практиці передбачалась за рахунок проведення політзанять на підставі наказу Головного РСЧА №016 від 24 січня 1944 р. У відповідності до нього політичні заняття вводились в усіх запасних і навчальних частинах із терміном навчання від 2 і більше місяців. Вони мали проводитись 2 рази на тиждень по одній годині під час навчання: з рядовим складом – у масштабі взводу, з сержантським – у масштабі роти. Тематику політзанять розробляли політуправління військових округів терміном не більше, аніж на місяць [12, с. 256]. 18 квітня 1944 р. начальник Головного РСЧА своєю черговою директивою, для посилення виховної роботи із призваними із Західної України встановив новий термін проведення політзанять – 4 рази в тиждень по 1 годині [12, с. 272].

25 жовтня 1944 р. ДКО було оголошено черговий призов 17-річних та додаткову мобілізацію осіб до 45 років на території Західної України. Призов перших мав відбутися на протязі листопада місяця поточного року. 60 тисяч призвників спрямовувались на укомплектування військ НКВС, решта, як і їх однолітки мобілізовані у попередні роки (1942 р., 1943 р.), мали бути зосереджені у запасних, навчальних частинах та спеціальних училищах і школах, де мали пройти 6-місячний термін навчання [9, арк. 107]. Від призову звільнялись працівники підприємств, які мали кваліфікацію 3 розряду і вище та ті, хто навчався в ремісничих училищах і школах наркоматів вказаних у додатку до постанови, студенти всіх ВНЗ і технікумів, учні 10 класів середніх шкіл та 9 і 10 класів спеціальних шкіл Наркомату освіти, призвники ряду місцевих національностей [9, арк. 106]. Додатковий призов також мав відбутися на протязі листопада, а всі мобілізовані направлені у запасні частини для навчання [9, арк. 117].

Таким чином, на протязі 1939–1941 рр. нормативно-правова база процесу призову регулювалась Законом про загальну військову повинність та мобілізаційними Настановами. Початок німецько-радянської війни та швидке просування німецьких військ змусили радянське керівництво провести подвійну загальну мобілізацію, додатковий призов осіб старшого віку (35–45 рр.), та достроковий призов 18–ти та 19–ти річної молоді. Чисельні втрати на фронтах потребували відповідної компенсації. У зв'язку з цим в 1941–1942 рр. пошук додаткових людських ресурсів здійснювався там де, це тільки було можливо – скорочувались тилові частини та установи Червоної армії, на фронт почали брати осіб, доступ яких до зброї, до війни був заборонений, призивалась молодь 17–19 річного віку, проводились переєстрації та медичні переогляди.

Ключовим у проведеної мобілізації на звільнених територіях Лівобережної України в 1943 р. став наказ Ставки ВГК №089, який надавав право діючій армії, проводити власний призов. Було встановлено порядок призову, як тих, хто раніше не призивався армію, так і колишніх військовополонених та оточенців. Щодо останніх, то процес їх перевірки в 1943 р. значно спростили. Натомість умови використання їх у боях ставали більш жорсткими. Залучення діючої армії до процесу призову привело до численних порушень з боку армійських призвників комісій, що вело до використання у наступальних боях

щойно мобілізованого і невідготовленого у військовому плані місцевого населення.

Прихід Червоної армії в Західну Україну в 1944 р. висунув на перший план питання мобілізації місцевого населення в лави діючої армії. Після відповідних звернень військових та партійних діячів до Й. Сталіна ним був даний дозвіл на проведення призову. Проте, радянські військові мобілізації в краї з перших же днів наштовхнулись на протидію з боку УПА. Як наслідок, було вирішено провести тотальну мобілізацію в терені. Додатково із призваними із західноукраїнського регіону мала проводитись посиленна політико-пропагандистська робота.

Список використаних джерел

1. «Особые папки» Сталина і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / Упоряд. Ярослав Дашкевич; Василь Кук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2010. – 594 с.
2. Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944–1945) / В. Гриневич // Україна модерна. – К.–Львів, 2006. – Ч.10. – С.107–139.
3. Муковський І., Лисенко О. З історії мобілізації людських резервів України до Червоної армії у 1941–1945 рр. / І. Муковський, О. Лисенко // Розбудова держави. – 1995. – №4. – С.40–45.
4. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Рибченко; Кафедра новітньої історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 201 с.
5. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. / Л. Рибченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін. – К.: НВП Видавництва Наукова думка, НАН України, 2011. – Кн.1. – С.303–318.
6. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф.644. – Оп.1. – Спр.17. – 201 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/1069/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9417%D0%9B179.jpg. – Назва з титул. екрану. Дата звернення 01.07.2016.
7. Там само. – Спр.84. – 198 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/2779/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9484%D0%9B001.jpg. – Назва з титул. екрану. Дата звернення 01.07.2016.
8. Там само. – Спр.163. – 230 арк. – Режим доступу: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#showunit&id=373074;tab=img>. – Назва з титул. екрану. Дата звернення 01.07.2016.
9. Там само. – Спр.324. – 182 арк. – Режим доступу: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/#tematicchilids&rootId=366764>. – Назва з титул. екрану. Дата звернення 23.04.16.
10. Там само. – Оп.2. – Спр.272. – 167 арк. – Режим доступу: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/#showunit&id=380450;tab=img>. – Назва з титул. екрану. Дата звернення 20.04.2016.
11. Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. – Т.16 (5–2). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1942 г. [Електронний ресурс] / В. А. Золотарев (общ. ред.). – М.: Терра, 1996. – 624 с. – Режим доступу: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635-russkij-argiv-velikaya-otechestvennaya-12-tomov.html. – Дата звернення 11.04.2016.
12. Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. – Т.17 (1–2). Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. [Електронний ресурс] / В. А. Золотарев (общ. ред.). – М.: Терра, 1996. – 672 с. – Режим доступу: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635-russkij-argiv-velikaya-otechestvennaya-12-tomov.html. – Дата звернення 11.04.2016.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Ч.1. – Спр.703. – 61 арк.
14. Там само. – Спр.930. – 209 арк.
15. Там само. – Спр.937. – 63 арк.

References

1. «Osobiye papki» Stalina i Molotova pro natsionalno-vyzvolnu borotbu v Zakhidnii Ukraini u 1944–1948 гг. / Uporiad. Yaroslav Dashkevych; Vasil Kuk. – Lviv: LA «Piramida», 2010. – 594 s.
2. Hrynevych V. Pidvodna chastyna Aisberha: rol Chervonoj armii u borotbi z ukraïnskym povstanskym rukhom (1944–1945) /

V. Hrynevych // *Ukraina moderna*. – K.–Lviv, 2006. – Ch.10. – S.107–139.

3. Mukovskiy I., Lysenko O. Z istorii mobilizatsii liudskyykh rezerviv Ukrainy do Chervonoï armii u 1941–1945 rr. / I. Mukovskiy, O. Lysenko // *Rozbudova derzhavy*. – 1995. – №4. – S.40–45.

4. Rybchenko L. Radianski viiskovi mobilizatsii 1943 roku na terytorii Livoberezhnoï Ukrainy: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / L. V. Rybchenko; Kafedra novitnoï istorii Ukrainy Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka. – K., 2010. – 201 s.

5. Rybchenko L. Radianski viiskovi mobilizatsii na terytorii Ukrainy u 1941–1945 rr. / L. Rybchenko // *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy / Red. kol.: V. A. Smolii (holova kolehii) ta in.* – K.: NVP Vydavnytstvo Naukova dumka, NAN Ukrainy, 2011. – Kn.1. – S.303–318.

6. Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv sotsialno-politychnoi istorii. – F.644. – Op.1. – Spr.17. – 201 ark. – Rezhym dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/1069/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9417%D0%9B179.jpg. – Nazva z tytul. ekranu. Data zvernennia 01.07.2016.

7. Tam samo. – Spr.84. – 198 ark. – Rezhym dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/2779/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9484%D0%9B001.jpg. – Nazva z tytul. ekranu. Data zvernennia 01.07.2016.

8. Tam samo. – Spr.163. – 230 ark. – Rezhym dostupu: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#showunit&id=373074;ta b=img>. – Nazva z tytul. ekranu. Data zvernennia 01.07.2016.

9. Tam samo. – Spr.324. – 182 ark. – Rezhym dostupu: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/#tematicchilds&rootId=366764>. – Nazva z tytul. ekranu. Data zvernennia 23.04.16.

10. Tam samo. – Op.2. – Spr.272. – 167 ark. – Rezhym dostupu: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/#showunit&id=380450;tab=img>. – Nazva z tytul. ekranu. Data zvernennia 20.04.2016.

11. Russkiy arhiv: Velikaya Otechestvennaya: v 30 t. – T.16 (5–2). Stavka VVK. Dokumenty i materialy. 1942 g. [Elektronnyi resurs] / V. A. Zolotarev (obsch. red.) – M.: Terra, 1996. – 624 s. – Rezhym dostupu: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635-russkij-arxiv-velikaya-otechestvennaya-12-tomov.html. – Data zvernennia 11.04.2016.

12. Russkiy arhiv: Velikaya Otechestvennaya: v 30 t. – T.17 (1–2). Glavnyie politicheskie organy Vooruzhennyih Sil SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941–1945 gg. [Elektronnyi resurs] / V. A. Zolotarev (obsch. red.) – M.: Terra, 1996. – 672 s. – Rezhym dostupu: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635-russkij-arxiv-velikaya-otechestvennaya-12-tomov.html. – Data zvernennia 11.04.2016.

13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskyykh obiednan Ukrainy. – F.1. – Op.23. – Ch.1. – Spr.703. – 61 ark.

14. Tam samo. – Spr.930. – 209 ark.

15. Tam samo. – Spr.937. – 63 ark.

Kuryliak O. V., PhD student, Institute of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), casey4627@gmail.com

The Regulatory and Legal Framework Soviet Military Mobilizations in Western Ukraine during the World War II

The article studies documents which regulated the process of recruitment to the Red Army on the liberated territory of Left Bank Ukraine between 1943 and 1944. It was found that the beginning of Left Bank Ukraine liberation in 1943 established the army as the main priority in mobilization works. Also the rules of the recruitment of different categories of citizens were established. In practice process of mobilization caused numerous violations and as a result just mobilized and not educated newcomers were used in offensive battles.

While the issue of mobilization on the Left Bank of Ukraine was not taken into question, there were difficulties with it in Western Ukraine. Only after a number of appeals from military and party activists to J. Stalin it was decided to mobilize people on general basis. In addition during 1944 a few additional decrees of SDC about mobilization in Western Ukraine of different age categories of citizens were issued as well as a number of orders of Main Political Directorate of Red Army about intensified agitation among newcomers.

Keywords: mobilization, army, Western Ukraine.

Kuryliak A. B., аспирант, Институт истории, политологии и международных отношений, ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника» (Украина, Ивано-Франковск), casey4627@gmail.com

Нормативно-правовая база советских военных мобилизаций в Западной Украине в годы Второй мировой войны

Рассмотрены документы, которые регулировали процесс призыва в ряды Красной армии на освобожденных территориях Украины на протяжении 1943–1944 гг. Установлено, что с началом освобождения Левобережной Украины в 1943 г. преимущество в мобилизационной работе было представлено

действующей армии. Рядом с этим был установлен порядок призыва разных категорий граждан. В действительности же проведение мобилизации привело к многочисленным нарушениям, что повлекло за собой использование только что мобилизованного и необученного пополнения в наступательных боях.

Если на территории Левобережной Украины вопрос о призыве в армию местного населения не брали под сомнение, то в Западной Украине он превратился в проблему. Только после обращения некоторых военных и партийных деятелей к И. Сталину мобилизацию было решено проводить на общих основаниях. Кроме этого, на протяжении 1944 г. было издано несколько дополнительных постановлений ГКО о мобилизации в западноукраинском регионе разных возрастных категорий и ряд распоряжений Главного политического управления РККА об усиленной асимптационной работе с новым пополнением.

Ключевые слова: мобилизация, армия, Западная Украина.

* * *

УДК 001.89:314.74

Плазова Т. І., кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Україна, Львів), tanialviv@list.ru

Українська діаспора у повоєнні роки: освітньо-виховні та наукові осередки

Відродження та зміцнення української державності створило передумови для науково виваженого, об'єктивного дослідження та концептуального переосмислення проблем української діаспори в різних куточках планети. Автор досліджує питання еміграції українців в сусідні держави, чисельного складу української діаспори в перші повоєнні роки в різних країнах та основні види діяльності українців закордоном.

В даній статті досліджується та аналізується діяльність наукових та освітньо-виховних осередків української діаспори у повоєнні роки в країнах найбільш масового проживання українців. Також акцентується увага на ступені етнічної свідомості та плекання культурної самобутності на теренах чужих держав. Розглядаючи окремо групи країн з найбільш масовими поселеннями українців у повоєнні роки, автор дає детальну характеристику українській діаспорі як в східноєвропейських державах, так і в країнах Америки.

Ключові слова: українська діаспора, наукове товариство, академія наук, інститут Америки, імміграція.

З проголошенням незалежності України постало питання про дослідження питання еміграції українців в сусідні держави, чисельного складу української діаспори в перші повоєнні роки в різних країнах та основні види діяльності українців закордоном. Зокрема, яким чином поза межами України підтримуються мова, культурні надбання, традиції, знання історичного минулого. Однак, за останні роки підвищилась наукова зацікавленість у зв'язках із українською діаспорою з метою провадження спільних проектів, ознайомлення із здобутками у певних сферах та можливість обміну досвідом.

Проблеми функціонування та діяльності українців за межами України у повоєнні роки висвітлено у працях багатьох українських та зарубіжних вчених, тоді як в радянській історіографії це питання взагалі замовчувалось. Свого часу різні аспекти досліджували ряд вчених: О. Ахрїмович, О. Ковальчук, С. Нарїжний, Н. Мерфі, О. Пріцак, В. Трощинський, А. Шлепаков, Т. Шестопалова. Проте, незважаючи на численні наукові дослідження, доводиться констатувати відсутність комплексного, всебічного дослідження діяльності наукових та освітньо-культурних центрів української діаспори у повоєнні роки загалом та співпрацю тих же центрів з Україною.

Метою даної роботи є комплексно висвітлити діяльність української діаспори в наукових та культурно-освітніх сферах в повоєнні роки.

Формування української діаспори відбувалось в основному внаслідок сталінських депортацій і міграцій